

J. SOLTÉSZ KATALIN

Az ősi magyar igekötők

(Részletek egy kandidátusi értekezés bírálatából)

A vizsgálat alá vett hat igekötő mindegyikéről van már feldolgozásunk. A legfontosabbak köztük BUDENZnek idevágó dolgozatai. KUNOS IGNÁC és KOMÁROMI LAJOS Budenz nyomdokain haladnak igekötő-tanulmányaikban. Soltész Katalin támaszkodik ezekre a dolgozatokra. Egyben kiegészíti és újabb adatokkal szerzi meg eredményeiket. Kiigazítja Budenznek és követőinek egy módszertani hibáját. Más tekintetben is nagymértékben támaszkodik a szakirodalomra. A szórendi fejezethez önálló gyűjtőmunkát nem is végzett: MOLECZ BÉLA és SIMONYI ZSIGMOND szórendi tanulmányaiból, továbbá KLEMM ANTAL Törtémond-ából veszi át a törvényszerűségek megfogalmazásával együtt a példamondatokat is. El kell azonban ismerni, hogy még ebben a fejezetben is van némi önállóság a tények újszerű elrendezésében. A szerző általában hozzáértéssel elemzi a nyelvi alakzatok funkcióit. Világos, határozott funkciókategóriákat teremt — anélkül, hogy megfelelkezne a fejlődéstani kapcsolatokról s az átmeneti alakzatokról.

A csoportosító készséghez és a világossági igényhez azonban nem mindig társul az elmélyedés képessége. Az a benyomásunk, hogy a „leíró” módszert a szerző kissé felületesen fogja meg. Azt gondolja, hogy „leíró tanulmányban” nem szükséges mélyebbre ereszkedni az okok kutatásában, hiszen a magyarázat és az okok felderítése a történeti nyelvtudomány feladata. Azt csak helyeselni tudjuk, hogy a „leíró tanulmány” „történeti háttérrel” készült, s hogy a szerző a szinkroniát nem szakítja el a diakroniától. Ellenkezőleg: a mai funkciók rendszerében történeti tájékozódással igyekszik rendet teremteni s a jelenségek közti belső kapcsolatokat felfedni. Azonban a leíró tanulmányban mégis csak másodlagossá süllyed a nyelvtörténeti magyarázat, s magában a szinkroniában, az egyidejűleg fennálló nyelvszisztemben kellene megkeresni a jelenségek magyarázatát. Ezért jó lett volna, ha a szerző tisztázta volna a leíró módszer elvi kérdéseit. Így világosabban álltak volna előtte a lehetőségek, s bizonyára rájött volna, hogy a mai igényeknek megfelelő szinkronia új szempontokat és új meglátásokat is képes nyújtani, s nem kell az okok kiderítését és a magyarázatot teljesen átengednie a nyelvtörténetnek.

A szerző nem méltatta kellő figyelemre a szintaktikai összefüggéseket. Jellemző, hogy az igekötő használatával kapcsolatban nem vette észre a *correlatio* eléggé feltűnő jelenségét. Pedig saját példái is ösztönözhatték volna erre. *Szalad a kertbe*: ebben a határozós szerkezetben a határozó *-be* ragja jelöli a hova-irányú belső helyviszonyt, illetőleg utal az igei tagra. A meghatá-

rozott: a *szalad* ige legfeljebb implicite, alapjelentésével utal a hova-irányra, illetőleg a szerkezet névszói tagjára, külön alaki exponenssel nem. Itt tehát a szintagmatikus viszonyítás — formailag legalábbis — egyirányú: *szalad a kert-be*. Ettől a szerkezettípustól nagyban különbözik szintaktikai megformáltóságában a *be-szalad a kert-be* típusú szerkezet. A hova-irányt most már nemcsak a határozó *-be* ragja jelzi egyértelműen, hanem ugyanarra a viszonyra mutat a szerkezet igei tagja is a maga *be-* igekötőjével. Kölcsönös viszonyítással van dolgunk: a *be-szalad* . . . meghatározott a maga *be-* elemével, alaki exponensével (igekötő) egy olyan tárgyra mutat, amelynek belsejébe irányul az igei cselekvés; a . . . *kert-be* határozó pedig a maga járulékelemével (rag) visszautal egy olyan cselekvésre, amely a névszói tárgyfogalom belsejébe irányul. Nyilvánvaló, hogy a *be-* igekötőnek itt ugyanaz a szerepe, mint a *-be* határozóragnak: egy bizonyos határozói viszony jelölése. A különbség csak annyi, hogy a határozórag a névszói tagról utal a határozós szerkezetben az igei tag felé, az igekötő pedig az igei tagról mutat a szerkezet névszói tagja felé. Az igekötőnek tehát viszonyjelölő, azaz ragszerű funkciója is van. Egyben van egyeztető szerepe is: egy határozóraggal együtt két szónak szintagmatikus összetartozását mutatja. A jelölt az igekötőnek sem egyik, sem másik szerepéről nem tesz említést: az egész jelenségesomó kívülmaradt érdeklődési körén.

De nemcsak a szintaktikai összefüggések meglátása terén vannak hiányosságok, hanem — úgy látom — a tiszta formális szempontnak: a hangtani alkatnak sem tulajdonít a szerző kellő fontosságot. Az igekötőnek mindössze két kritériumát említi: a jelentésmódosító szerepét és a vele alkotható igeik nagy számát. Véleményem szerint az igekötőnek lényeges kritériuma a hangalak nagyfokú redukciója is. Lényegesebb a perfektuáló funkcionál. Hiszen a közönséges határozónak — különösen a hova és a honnan irányt kifejezőnek — is megvan a perfektuáló hatása az igeire. *Tükörbe néz*: itt, ebben a kapcsolatban a *néz* ige cselekvése befejezett, bár önmagában *néz* folyamatos cselekvést jelöl. Ugyanígy *támad* folyó cselekvést jelez, *lesből támad* befejezett cselekvést. Ezért nem látom indokoltnak, hogy a szerző a HB *míge zocoztia vola* adatát a *meg-* igekötő első előfordulásának veszi azon az alapon, hogy itt az „már teljesen kifejlődött perfektív funkciót mutat”. A perfektív funkció fennáll akkor is, ha a *míge* még határozó. A hangalak eredeti teljessége s ennek következtében a világos morfológiai szerkezet (főnévi alapszó + *é* lativus-rag) még önálló határozói funkcióra utal. Legfeljebb arról van szó, hogy a *míge szokosztja volá* értelme eltávolodott az eredeti konkrét jelentéstől: képes vagy elvont határozóvá vált. A képes vagy elvont határozó azonban — szerkezeti felépítését tekintve — éppoly határozó, mint a konkrét helyhatározó. Én tehát úgy látom, hogy a HB *míge szokosztja volá* adata határozós szerkezet: *míge* a határozója, *szokosztja volá* az igeje. Ezzel szemben a mai *megszakasztja vala* kifejezés szintagmajellege feloldódott, egységes mondatrész (igei állítmány) funkcióját vette fel. Ugyanígy a KTSz-n található *ele menuen* és *ele mulhassa* adatokban én még nem látok igekötős alakulatot, hanem csupán határozós szerkezetet, ahol az *el-é* a maga világos morfológiai szerkezetével, teljes hangalakjával őrzi az eredeti határozói funkcióját.

A szerző legtöbbször meglegszik nyelvi típusok egyszerű megállapításával, s nem igyekszik az okok, összefüggések kutatásáig lehatolni. Az *el-kimegy* típusú szerkezet sűrítő jellegére és párhuzamos felépítésére például könnyen

rámutatott volna. Az *el-kimegy* sűrített formája annak a párhuzamnak, hogy *elme gy, kimegy*. A sűrítés abban áll, hogy a párhuzamos tagok közös elemét csak egyszer tesszük ki: egy igét két igekötőre vonatkoztatunk. Fordítottja ennek az olyan sűrített párhuzam, amikor a közös igekötőt vonatkoztatjuk két külön igére, pl. *Bár megszépülne, jobbulna a világ* (Ady). Ez utóbbi szerkezetről más összefüggésben szól a szerző leíró módon, de tovább juthatott volna a pusztá típusképzésen, ha észreveszi az *el-kimegy* típusal való rokonságot: a párhuzamsűrítés jelenségét. Sőt én még ennél is tovább mennék. Az *el-kimegy* és a *megszépülne-jobbulna* féle típusok vizsgálatát összekapcsolnám az olyan szerkesztésmódokkal, ahol a közös járulékelemet vonatkoztatjuk több névszóra, pl. *Hegy-völgyet benne lelsz* (Arany) vagy: *Török s tatártól mely titeket védett* (Petőfi). A sűrített szópárhuzamnak ez utóbbi formáival már ERNST LEWY foglalkozott (Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung. 5—10), s a magyar szerkeztípus megfelelőit kimutatta a rokon nyelvekben is.

Az igekötő elhagyásának, illetőleg az igekötőjét vesztett igének erős affektív értékét a szerző a szokatlan használatnak tulajdonítja a költői nyelvben: *Jaj, ki parancsom, élve, szegi* (e helyett: *megszegi*). Itt is közelebb járt volna a valósághoz, ha rámutat a nyelvrendszerben található rokon jelenségekre. Az elhagyás (már amennyiben csakugyan elhagyásról van szó) a jelentéstapadás eredménye. Az igekötő és ige kapcsolatában kétirányú tapadás s ennek következtében kétféle ellipsis történhetik: 1. az igekötő sűríti magába az ige jelentését, pl. *Megértetted? Meg* (ez az, amit a jelölt az igekötő önálló használatának címe alatt tárgyal); 2. az ige szívja magába az igekötő jelentését, pl. *Jaj, ki parancsom, élve, szegi* (ezt a jelenséget a szerző az igekötő hiánya című fejezetben tárgyalja). Pontosan olyan jelenséggel van itt dolgunk, mint a szintagmatikus tapadás eseteiben. A tárgyias szerkezetben például vagy a tárgy szívja magába az ige jelentését (pl. *Vízet!* 'vizet adjatok') vagy az ige a tárgyt (pl. *vet* 'magot vet'). A jelzős szerkezetben is megtalálható mindkét iránya a tapadásnak. Gyakoribb eset, hogy a jelző szívja magába a jelzett szó értelmét (pl. *hitves* 'hitves feleség'), de van példa arra is, hogy a jelzett szóhoz tapad a jelző jelentése (pl. a *viszonya van valakivel* kifejezésben a *viszony* annyi, mint 'szerelmi viszony'). A tapadásos kifejezések természetesen sűrített értékűek, tömörek: ez az oka affektív hatásuknak is.

Maga a típusformálás, illetőleg a típusok csoportosítása sem mondható mindig szerencsésnek az értekezésben. A magunk részéről például szívesebben láttuk volna, ha a szerző az összetett igekötő típusai közé felvette volna a *nagy lebocsátotta*-féle alakulatokat is. Ezt a jelenséget később az igekötő önálló határozói szerepével kapcsolatban említi. Kérdés azonban, hogy valóban elveszti-e a *le* a maga igekötői értékét, illetőleg megtartja-e eredeti határozói jelentését azzal, hogy bővítményt vesz maga mellé. Szerintünk az önállóodásnak semmivel sincs itt nagyobb foka, mint például a *felé* névutóval való egybeszerkesztés esetén, — amit pedig a szerző az összetett igekötő típusai közé sorol: *rohant lefelé a dombon*.

Az imperatívusi értékű igekötőnek *-val/-vel* ragos határozóval való kapcsolata a jelölt szerint „német mintára keletkezett, meglevő formát szorít ki (a tárgyragosat)”. Hozzáfüzi ugyan nyomban, hogy az ilyenféle szerkesztésmód klasszikus íróink nyelvében is megvan. Mégis úgy látszik a megfogalmazásból, hogy eredete szerint itt is németesnek tartja ezt a kifejezésmódot. Kíváncsiak volnánk, hogy mondaná helyesebben azt, hogy

ki vele! el vele! el veled! Tárggyal semmi esetre sem lehetne itt az igekötőt kapcsolni: *ki azt! el azt! el téged!* Már ez arra mutat, hogy a kérdéses szerkezetek önálló alakulatok lehetnek s egészen természetes módon fejlődhettek ki nyelvünkben. Az igekötő (illetőleg az igekötős ige) ugyanis nemcsak a tárggyal alkot a mondatban szoros szintaktikai kapcsolatot, hanem a határozóval is. Egy helyen a jelölt maga is megállapította, hogy az igekötő olykor oly szoros kapcsolatba lép a határozóval, hogy szinte névutóvá tolódik el, pl. *hegynék fel, völgynek le*. Ehhez mi hozzátennénk, hogy nemcsak névutóként, hanem előljáróként is állhat olykor az igekötő egy határozóval kapcsolatban, pl. *fel a piacra, le a völgynek*. Nos, az *el vele* szerkezetben az *el* ugyanilyen előljárói szerepet tölt be a *vele* szóalakkal kapcsolatban. Ha azonban ez tipikus szerkezet a magyarban, semmi okunk sincs az *el vele* típusú szerkezeteket az idegenszerűségek csoportjába sorolni: nyugodtan láthatunk bennük önálló, belső fejleményt. Hogy aztán ennek a nyelvi képletnek elterjedésére, bizonyos jelentéskörökben való megszilárdulására idegen nyelvi szerkezeteknek is lehetett hatása: az már más kérdés. Nem az eredet, hanem csupán az elterjedés kérdése.

Hogy a magyarázat, az okok keresése mennyire felszínen mozog olykor a dolgozatban, annak jellemző példáját találjuk ott, ahol a szerző ezt írja: „Nyelvünknek azon sajátossága folytán, hogy lativusi határozók locativusi értékűek is lehetnek (pl. *odahaza = otthon*), helyettesíthetik (ti. az igekötők) a megfelelő „hol?” kérdésre válaszoló határozószókat, pl. *Hej, te Julcsa, gyere ki! Vár már Péter ide ki! Népk. (= itt kint).*” A szerző nem veszi észre, hogy ez egyhelyben topogás, nem okfejtés. Nem mond semmivel sem többet, mint azt, hogy ez meg ez azért van így, mert ez így sajátossága nyelvünknek. Pedig itt is önmagától kínálkozott volna a magyarázat. A *vár* igét általában hol-irányú cselekvésnek fogjuk fel (*vár valahol*), de alkalmilag hova-irányt is jelezhet (*valahova vár*). Ez utóbbit a szokott locativusi vonzat hatása alatt sűrített szerkezetnek érezzük: *vár ide ki = vár itt kint + várja*, hogy gyere *ide ki*.

Az értekezés stílusa könnyed, világos, élénk, eleven. Itt-ott a képszerűsége törekvés kissé kiütöközik az egyébként szakszerű előadásmódból. Egy alkalommal például a szerző a *meg*-et az igekötőcsalád nesztorának nevezi. Máskor túlságosan élénk képzelettel úgy látja, hogy „a HB-ben... a perfektív *meg* már úgyszólván teljes fegyverzetben ugrik élénk”. Kiütöközik másféle hangulatával az összefüggésből az ilyen mondat is: „E család benjáminja a sokat kárhoztatott *meghibásodás*”. Zavaró asszociációkat támaszt bennünk, ha „a *be* és *le* konkurenciájáról” olvasunk nyelvészeti szakmunkában. Nem akarom én a képes beszéd jogosultságát kétségbe vonni a nyelvészetben. Sőt azt tartom, hogy érdekesen, elevenen, szemléletesen kell és lehet is írni szakkérdésekről. Csak azt nem helyeselhetem, ha az alkalmilag előbukkanó képek zavarják az írásmű alaphangulatát. A stílustalanság mindig túlló a célon.

PAPP ISTVÁN